

Drentse boshistorie in beeld

Mark van Benthem en Marijn Boosen, Wageningen

Verslag van een inventarisatie van historische boselementen in het Oosten en Westersand

Veel bossen worden multifunctioneel beheerd met het oog op natuur, recreatie en houtproductie. Cultuurhistorie speelde tot voor kort geen of een ondergeschikte rol. Stichting Probos wil het belang van cultuurhistorie in het bosbeheer onder de aandacht brengen bij zowel bouseigenaren en terreinbeheerders als omwonenden.

Probos doet dit onder meer door het uitvoeren van een aantal voorbeeldprojecten, waarbij de bosgeschiedenis door inventarisaties in kaart wordt gebracht. In het voorjaar van 2009 is bijvoorbeeld een inventarisatie uitgevoerd in het Oosten- en Westersand, een jonge stuifzandontginning ten noorden van Havelte en Uffelte die begin 20e eeuw is bebost en die momenteel in de gedaante van mevrouw Renée Pigeaud, een voor cultuurhistorie enthousiaste eigenaar kent. De provincie Drenthe maakte de studie mogelijk. Dit artikel beschrijft beknopt de geschiedenis van het Oosten- en Westersand en de resultaten van de veldinventarisatie.

Aanleiding

In 2005 heeft Probos (zie kader 1) na ongeveer twee jaar onderzoek, een boek op de markt gebracht over historische boselementen (Jansen & Van Benthem, 2005). In dit boek zijn cultuurhistorische elementen beschreven die in bossen kunnen voorkomen. Het gaat hierbij om relictten van de aanleg en het beheer van bossen en andere sporen van menselijk gebruik van bossen of het grondgebruik voordat het bos werd. Net in die tijd kwam de interesse voor cultuurhistorie in het bosbeheer in een stroomversnelling terecht, mede ondersteund door initiatieven als Belvédère. De interesse voor cultuurhistorie in het bosbeheer groeit nog steeds, maar bij het overgrote deel van de bosbeheerders ontbreekt de kennis over dit onderwerp. Probos heeft daarom sinds het verschijnen van het boek veel aandacht besteed aan het overdragen van kennis, bijvoorbeeld via symposia, artikelen en excursies. Probos heeft daarnaast het idee opgevat om verspreid over Nederland enkele voorbeeldprojecten / praktijk-

experimenten op te starten om kennis en ervaring op te doen en te verspreiden met het in kaart brengen van historische boselementen en het integreren van deze elementen in het bosbeheer.

Het integreren van cultuurhistorie in het bosbeheer kent een aantal stappen. Ten eerste moet er door middel van (veld)inventarisatie in kaart worden gebracht welke elementen een gebied herbergt. Door middel van een deskstudie (literatuur-/archiefstudie en interviews) worden de elementen vervolgens op naam gebracht. Hierbij wordt tevens duidelijk wat de functie van de elementen was en in welke periode ze zijn aangelegd. Vervolgens kan er een waarde aan de elementen worden gehangen. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren op basis van uniekheid/zeldzaamheid, kenmerkendheid voor een bepaalde regio en gaafheid van het element zelf. Op basis van de waardering kan worden bepaald welke elementen een plek krijgen in het bosbeheer en hoe dit kan worden gerealiseerd (behouden, accentueren, restaureren of reconstrueren).

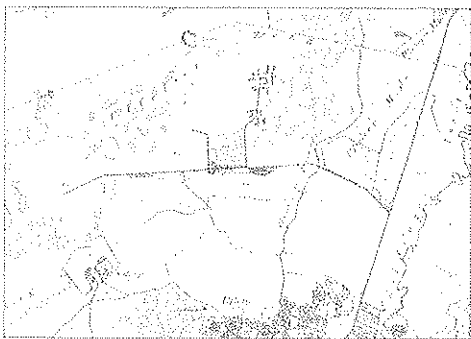
Kader 1 Stichting Probos

Stichting Probos is een kennis- en innovatiecentrum dat zich inzet voor meer en beter bos in Nederland en daarbuiten. Het werk in Nederland spitst zich toe op het realiseren van een gezonde financieringsbasis voor bosbeheer en het ondersteunen van bosbeheerders bij het vinden van een goede balans tussen de verschillende bosfuncties. Hiervoor wordt kennis ontwikkeld en overgedragen aan bosbeheerders en anderen. Bovendien worden samen met beheerders nieuwe, innovatieve methoden en technieken in de praktijk gebracht. Op www.probos.nl is meer informatie te vinden. Bovendien is hier het volledige rapport (72 blz.) te downloaden, met onder meer gedetailleerde kaarten van de inventarisaties.

Project 'Drentse boshistorie in beeld'

Drenthe staat bekend als een bosrijke provincie. Probos heeft daarom in opdracht van de Provincie Drenthe het project 'Drentse boshistorie in beeld' uitgevoerd, waarbij in Westeinde (Dwingeloo) en in een deel van het Ooster- en Westertzand de historische boselementen zijn geïnventariseerd. De resultaten van deze inventarisatie zijn ter beschikking gesteld aan de boscijneers en -beheerders. Daarnaast zijn er twee excursies georganiseerd voor praktijkmensen en omwonenden. Specifieke voor Westeinde is, naast een inventarisatie en binnen het project 'Duurzame ontwikkeling landschap omgeving Dwingeloo', er een advies gegeven over het herstellen en beleefbaar maken van een aantal van deze elementen. De historische boselementen zijn in beeld gebracht door middel van veldinventarisaties. De inventarisaties zijn uitgevoerd in het voorjaar van 2009. Van het

Ooster- en Westertzand is alleen het oostelijk deel geïnventariseerd. De elementen zijn (voor zover mogelijk) op naam gebracht en ingevoerd in een GIS-systeem (Geografisch Informatie Systeem, waarmee digitaal informatie op kaarten wordt vastgelegd), zodat ze door de terreineigenaren en beheerders eenvoudig kunnen worden geïntegreerd in beheerplannen en gebiedskaarten.

■ *Het Ooster- & Westertzand in 1811-1813. Uitsnede uit de Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust, 1811-1813 (Versfelt & Schoor, 2001).*

Ooster- en Westertzand: historie van aanleg en beheer

Het Ooster- en Westertzand bestond lange tijd uit een zandverstuiving en een veengebied. Op de Franse kaart uit de periode 1811-1813 (zie illustratie 1) wordt het Ooster- en Westertzand aangeduid als Uffelter Zand. Op deze kaart is ook het Brandeveen duidelijk herkenbaar, de huidige plas die als gevolg van vervening is ontstaan in het hart van het Ooster- en Westertzand. Op de kaart is duidelijk te zien dat er vanuit het Brandeveen een vaartje loopt naar de Uffelter Boervaart. De oost-west lopende Uffelter Boervaart is in 1787 gegraven als zijvaart van de Drentse hoofdvaart (van Mepel naar Assen). Het vaartje van de Uffelter

Boervaart naar het Brandeveen stamt uit het einde van de 18e eeuw of het begin van de 19e eeuw en diende, net als de Uffelter Boervaart, voor de afvoer van turf. De Uffelter Boervaart werd in 1854 in ieder geval niet meer gebruikt voor de afvoer van turf. Het zijvaartje is vermoedelijk in dezelfde periode of al daarvoor in onbruik geraakt.

Zandduinen en heide

Volgens de kadastrale kaart van Havelte uit 1832 bestond het Ooster- en Westertzand in deze tijd uit zandduinen (stuifzand) en heide. Op deze kaart wordt het gebied voor het eerst aangeduid met Ooster Zand en Wester Zand (in plaats van Uffelter Zand). Deze gebieden waren toen in het bezit van de Markegenoten van Uffelte. Uit de grondbelastingkaarten en bijbehorende registers van omstreeks 1890 blijkt dat dit gebied nog steeds uit zand en heide bestaat. Het gebied is inmiddels wel verdeeld in een groot aantal langgerekte kavels die in bezit zijn van verschillende personen uit Uffelte. Mogelijk houdt de indeling in percelen en het eigendom van deze percelen verband met de eigendomsituatie op de Uffelter es. Op zowel de kadastrale kaart van 1832 als de grondbelastingkaart van 1890 wordt het Brandeveen niet vermeld. Ook de topografische kaart van 1830-1855 geeft het Ooster Zand en het Wester Zand weer als zogenaamde 'woeste grond'.

Werkverschaffing

In 1898 wendde de gemeente Havelte zich tot de regering om steun voor de vastlegging van de stuifzanden op Uffelterzand (Ooster- en Westertzand), aangezien deze zandverstuiving steeds meer overlast veroorzaakte op de omliggende akkers, weilanden en heidevelden. Naar aanleiding hiervan raakte de Oranjabond van Orde (zie kader 2) geïnteresseerd om het Uffel-

terzand aan te kopen en te bebossen. In 1899 vonden er kadastrale opmetingen plaats en werd het Uffelterzand op verzoek van de Oranjabond van Orde opgesplitst in twee delen: het Oosterzand en het Westertzand. Het 80 ha grote Westertzand werd in 1900 door de bond aangekocht. Het 138 ha grote Oosterzand werd daarentegen in 1900 gekocht door een particulier, de heer Christiaan Hendrik Isaac Muller uit Amsterdam. Omdat het gebied zo versnipperd was (91 percelen), waren voor de koopaktes van beide percelen maar liefst 141 handtekeningen nodig van 130 eigenaren.

Kader 2 Oranjabond van Orde

De Oranjabond van Orde is opgericht in 1893 als filantropische vereniging. Deze vereniging had onder meer tot doel om door middel van heideontginning bij te dragen aan de bestijding van de nadelige gevolgen van werkeloosheid op het platteland. Het 'Oranje' stond voor ongebondenheid/neutraliteit.

Bebossing en eigendom

De heer Muller droeg aan de Oranjabond van Orde op om het Oosterzand te bebossen. Deze liet de daadwerkelijke uitvoering van de bebossing over aan de Nederlandse Heidemaatschappij. Ook het Westertzand is bebost door de Nederlandse Heidemaatschappij. Het daadwerkelijke bebossingswerk startte in 1902. De stuifzanden werden eerst vastgelegd met afgemaaide heide en vervolgens ingeplant met 2-jarige grove den, plaatselijk gemengd met eik. Naast grove den zijn ook bergden en zeeden aangeplant. Volgens een beschrijving uit 1907 waren er in het bos ook loofhout-singels aanwezig. Aan de oostzijde van het Oosterzand kocht de heer Muller een aantal weilanden waarop hij een bosplantsoen-

kwekerij liet aanleggen en in 1904/1905 een boswachterwoning liet bouwen. Het bebossingswerk van het Oosterzand is waarschijnlijk rond 1909-1912 voltooid. In 1918 was het gehele Westerzand bebost. Op de topografische kaart van 1924 is goed te zien dat het gehele Ooster- en Westerzand bestaat uit bos.

■ *Het Ooster- & Westerzand in 1924. Uitsnede uit de topografische kaart van Drenthe uit 1924 (verkend in 1920) - Blad No 221 Uffelte (Van der Leest et al., 2006).*

Het Oosterzand is (vermoedelijk na het overlijden van de heer Muller) in 1907 in handen gekomen van de N.V. Maatschappij voor Heide- en Stuifzandontginning uit Amsterdam. Deze Maatschappij verkocht het in 1931 weer door aan Jhr. Bertram Philip Sigismund Albrecht Storm van 's-Gravezande uit Ommen. Het Westerzand is via een andere weg in het bezit gekomen van Jhr. Storm van 's-Gravezande. In 1918 werd het administratief en technisch beheer van de Oranjebond van Orde en al haar gebieden (waaronder het Westerzand) overgenomen door de Nederlandsche Heide- maatschappij. In 1924 werd het Westerzand door een schenking ook daadwerke-

lijk bezit van de Nederlandsche Heide- maatschappij. De Heide- maatschappij heeft het Westerzand vervolgens in 1931 doorver- kocht aan Jhr. Storm van 's-Gravezande. Beide bosgebieden komen hierdoor voor het eerst in handen van één eigenaar.

Het bos leverde in die tijd vooral mijnhout.

Volgens de eer- ste bosstatistiek (opgenomen in 1938-1942) be- stond vrijwel het gehele Ooster- en Westerzand uit naaldhout ouder dan 25 jaar.

In 1958 veran- derde het Oos- ter- en Weste- rzand opnieuw van eigenaar. Jhr. Storm van 's-Gravezande

heeft het landgoed toen verkocht aan Frei- herr Felix von Vittinghoff-Schell uit Weeze (Duitsland). Deze kocht het landgoed als jachtgrond ter compensatie van verloren jachtgronden in Oost Duitsland. In 1958 werd Willem Hoogenkamp door Freiherr von Vittinghoff-Schell in dienst genomen als boswachter voor het Ooster- en Weste- rzand. Hij heeft tot 1997 het beheer gevoerd over het gebied. Willem Hoogenkamp heeft in al die jaren zijn stempel gedrukt op het bos door onder andere te experimenteren met meereizend naaldhout, zoals douglas, fijnspar en lariks, op die plekken waar de bodem iets rijker was. De familie Vitting- hoff-Schell heeft het landgoed lange tijd in bezit gehad, totdat het in 1997 werd door- verkocht aan de huidige eigenaar mevrouw Renée Pigeaud. Het huidige landgoed is 260 ha groot.

Kader 3 Verdwenen bebouwing

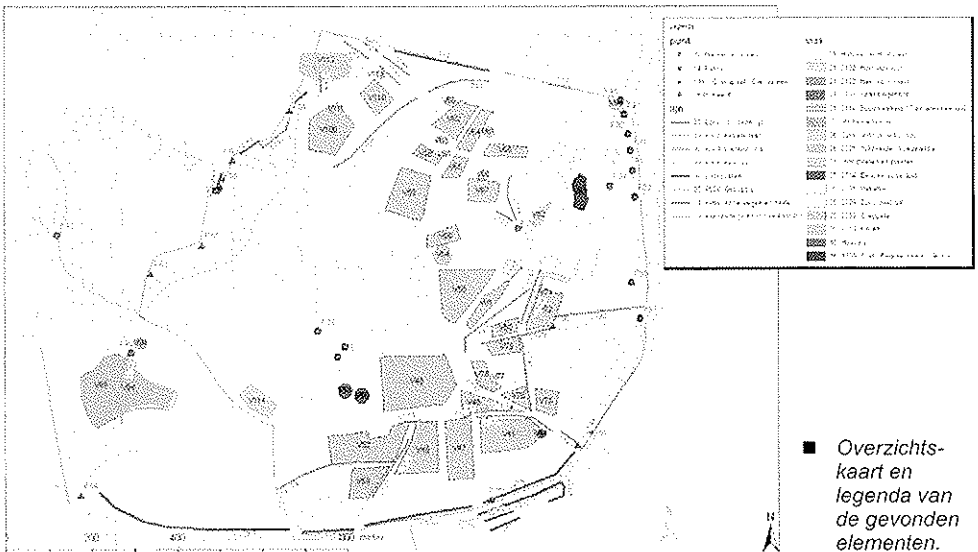
De eigenaresse van het Ooster- en Westertzand, mevr. Pigeaud, heeft er eerder op gewezen dat er huizen zouden hebben gestaan langs de Uffelter Vaart, ten zuiden van het Ooster- en Westertzand. Op de kadastrale Atlas van Drenthe van 1832 staan deze huisplaatsen inderdaad ingetekend. Uit de bijbehorende registers blijkt het om vijf huisplaatsen te gaan, van de volgende eigenaren: Jan Egberts Lange (onder Uffelte, arbeider); Berend Slot en cons. (Meppel, Koopman); Jan Gol (Uffelte, Landbouwer); Erven Slot (Meppel) en nogmaals Jan Gol. Op de grondbelasting registers (1888-1890) zijn deze huiskavels en meerdere kaveltjes eromheen nog te vinden, maar de toelichting is slecht leesbaar. Het verdient aanbeveling nader onderzoek te doen naar deze voormalige huisplaatsen.

Resultaten veldinventarisatie

In totaal zijn tijdens de veldinventarisatie in het Oosterzand ruim 100 elementen in kaart gebracht. De elementen zijn globaal te verdelen in (1) lanen en markante bomen; (2) wallen; (3) greppels; (4) kuilen en poelen; (5) open plekken en (6) overige elementen. Op afbeelding 3 zijn de gevonden elementen op kaart weergegeven. In het project was geen ruimte voor een uitgebreide archiefstudie. De herkomst en functie van sommige elementen kon daarom niet met zekerheid worden vastgesteld.

Lanen en markante bomen

Er zijn slechts enkele lanen aangetroffen. Deze bestaan allemaal uit Amerikaanse eik. Deze lanen zijn aangelegd voor het transport van hout en mogelijk tevens voor de jacht. De markante bomen betreffen Amerikaanse eiken, thuja's en de zogenaamde 'koffiebeuk', waaronder vroeger koffie werd gedronken door Børge H. Lar-

sen, een Deense Bosbouwer die in 1971 en 1983 het Ooster- en Westersand geïnventariseerd heeft. De thuja's bij de bosweide (hertenkamp) zijn aangeplant door Freiherr von Vittinghoff-Schell als dekking voor de jacht.

Wallen

Het Oosterzand herbergt een stuk minder wallen dan veel andere bosgebieden. De wallen die zijn aangetroffen liggen vrijwel allemaal aan de buitengrens van het bos. Het is onduidelijk wanneer deze wallen zijn aangelegd en met welk doel. De wal aan de zuidgrens van het Ooster- en Westersand, is waarschijnlijk een oude wegwal die de Postweg (een oude handelsroute van Meppel naar Groningen) begrensd. Een wegwal moest voorkomen dat men met wagens van de weg afging en er geen brede karrensporen in het naastgelegen terrein ontstonden. De wallen aan de zuidkant van de Postweg zijn mogelijk aangelegd als vee- of wildkerende wal ter bescherming van eikenhakhoutpercelen.

Greppels

In het geïnventariseerde gebied zijn veel greppels en greppelstructuren aangetroffen (foto hieronder). Een aantal van deze grep-

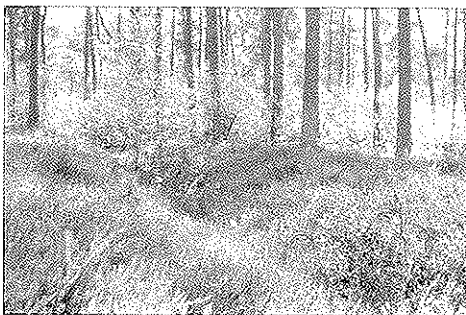

■ In het geïnventariseerde gebied zijn veel greppels en greppelstructuren aangetroffen, waarschijnlijk aangelegd bij de bosaanleg voor de afvoer van water.

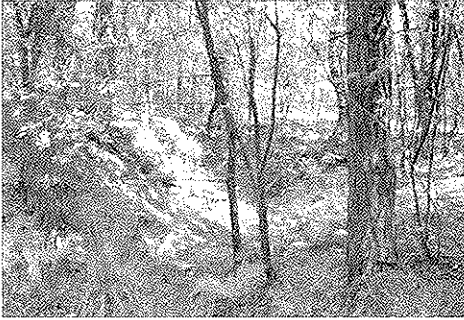
pels doorsnijdt zelfs zeer hoge stuifduinen. Deze greppels zijn zeer waarschijnlijk aangelegd bij de bosaanleg voor de afvoer van water. Het gebied was vroeger veel natter, omdat er door de aanwezigheid van keileem in de ondergrond veel schijngrondwaterspiegels voorkwamen. In de Tweede Wereldoorlog is de grondwaterstand echter aanzienlijk verlaagd, omdat de Duitse bezetter voor de aanleg van een belangrijk militair vliegveld bij Havelte, drainagebuisen heeft aangelegd. Een aantal greppels sluiten aan op het Brandeveen. Deze greppels dateren waarschijnlijk al van tijdens de vervinging en dienden als ontwateringsgreppel voor het Brandeveen. Een aantal greppels kan ook hebben gediend om kwel op te vangen rondom de stuifduinen.

Kuilen en poelen

Er wordt gesteld dat in de Tweede Wereldoorlog in het Ooster- en Westersand onderduikplekken lagen. Tijdens de veldinventarisatie zijn op een aantal plekken complexen van kleinere en grotere kuilen aangetroffen die mogelijk hebben gediend als schuilplaats (zie foto hieronder). Een aantal andere kuilen zijn mogelijk oude bomkraters, zandwinningskuilen of oude veenputten (kleinschalige turfwinputten).

■ Is dit element een winningskuil, een overblijfsel van militair gebruik of toch een onderduikershol?

■ *Betreft het een bomkrater of is het toch lokale turfwinning?*

Op een aantal plekken zijn bospoelen aangetroffen. Deze bospoelen waren allen aangesloten op greppels. Het is niet duidelijk wat de functie van deze poelen was en wanneer deze poelen zijn aangelegd. Mogelijk zijn ze aangelegd als drinkpoel voor wild. Het Hoornsveentje in het noordoosten dat is ontstaan door verving ligt had wel een duidelijke jachtfunctie. Dit werd gebruikt als eenden(schiet)put.

Open plekken en overige elementen

De open plekken omvatten de bosweide (Hertekamp) en de Oude Weidekamp. De bosweide is ontstaan door verving (zie ook Franse kaart). De bosweide diende evenals de Oude Weidekamp als wildweide voor de jacht. Langs de oostzijde van het Oosterzand en langs het Brandveen zijn een groot aantal afrasterings/grenspalen van het Ministerie van Defensie aangetroffen. Een aantal van deze palen heeft als opschrift 'MVO Militair

Oefenterrein'. Deze palen stammen uit de tijd dat dit terrein actief in gebruik was als militair oefenterrein. De palen dateren vermoedelijk uit de jaren 50. De meeste palen hebben een rode en een witte zijde. De militairen mochten alleen aan de witte zijde van de paal komen. Het gebied is officieel nog steeds een militair oefenterrein. Het is echter al lange tijd niet meer actief gebruikt voor oefeningen. In het bos zijn een aantal kleine heuvels gevonden die mogelijk door mensen zijn opgeworpen. Het is onduidelijk uit welke periode deze heuvels stammen en wat de functie is geweest. Tot slot zijn in het bos restanten van het zijvaartje van de Uffelter Boervaart aangetroffen.

Conclusies en aanbevelingen

Tijdens de veldinventarisaties zijn zowel bekende als onbekende historische bos-elementen in kaart gebracht. Het was zowel voor ons als voor de eigenaar en de provincie zeer verrassend dat een dergelijk jong bosgebied zo een grote rijkdom aan elementen herbergt. Het verdient dan ook aanbeveling om een historische wandelroute uit te zetten waarbij recreanten door middel van informatiepanelen en/of een cultuurhistorische wandelgids worden gewezen op een aantal markante historische elementen. Mogelijk dat hierbij kan worden aangesloten op de plannen voor het meer beleefbaar maken van de zijvaart van het Uffelter Boervaartje.

Aangezien binnen dit project slechts in beperkte mate ruimte was voor een deskstudie, konden niet alle elementen op naam worden gebracht of worden gedateerd. Wellicht kunnen de archieven van de Oran-jebond van Orde, de Nederlandsche Heide-maatschappij, het ministerie van Defensie en de families Muller, Storm van 's-Gravezande en Vittinghoff-Schell meer uitsluitsel bieden over de herkomst en functie van bepaalde elementen, zoals de greppels en

kuilen. Daarnaast kunnen interviews met omwonenden wellicht meer details boven water halen over de meer recente geschiedenis, inclusief de Tweede Wereldoorlog. Bij de vermoedelijke bomkraters kan een metaaldetector eventueel uitsluitel bieden. Wanneer er nog bomscherven in de ondergrond zitten, is de kans groot dat het om een bomkrater gaat. Door bestudering van de kadastrale gegevens (o.m. grondbelastingkaarten- en registers uit 1890) de indeling in percelen die omstreeks 1890 op het Ooster- en Westertzand voorkomt worden gekoppeld aan de eigendomsverhouding van gronden op de Uffelter es.

Geraadpleegde bronnen:

- Anonymus. 1907. De ontginningen van den Oranjebond van Orde gevestigd te Utrecht. Amsterdam, s.n.
- Boosten, M., Van Benthem, M. 2009. Drentse boshistorie in beeld, Een inventarisatie van historische boselementen in Westeinde en het Ooster- en Westertzand, Wageningen, Stichting Probos.
- Bosdata. s.a. Bos van toen. De eerste Nederlandse Boschstatistiek. CD ROM. Wageningen, Stichting Bosdata.
- Brood, P., J.N.H. Elerie, M.A.W. Gerding, Tj. Jongasma & J. Polman (Red.). 1989a. Kadastrale Atlas van Drenthe 1832. Deel X Havelte. Assen, Stichting Kadastrale Atlas van Drenthe.
- Brouwer, J. & R. van de Graaff. 2007a. Uffelter Boervaartje. Zoektocht naar het ondergestoven vaartje tussen het Brandeveen en de Boswei, Ooster- en Westertzand. Onsen Spiker. 18; 2, 17-27.
- Brouwer, J. & R. van de Graaff. 2007b. Verslag van boringen naar het ondergestoven vaartje tussen het Brandeveen en de Boswei, Ooster- en Westertzand, Uffelte. Bennekom, Brouwer Environmental & Agricultural Consultancy.
- Geudeke, P.W. & K. Zandvliet. 1990. Grote historische atlas van Nederland, 1:50.000. Dl. 3: Oost-Nederland, 1830 – 1855. Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Grondbelasting-registers en -kaarten van Havelte uit ca. 1890 (collectie Drents Archief)
- Jansen, P. & M. van Benthem. 2005. Historische boselementen. Geschiedenis, herkenning en beheer. Zwolle, Waanders Uitgevers.
- Leest, A. van der, Th. Spek & H. Stam. 2006. Grote Historische topografische Atlas Drenthe ± 1898-1928. Schaal 1: 25.000. Tilburg, Uitgeverij Nieuwland.
- Siccama, H. 1911. De Drentsche ontginningen v.d.Oranjebond v. Orde. Buiten. 5; 30, 356-359.
- Stegeman, T.R. 2000. De Uffelter Boervaart. Onsen Spiker. 11; 4, 10-19.
- Versfelt, H.J. & M. Schoor. 2001. De Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust, 1811-1813. Groningen, Heveskes Uitgevers.
- Website Drents Archief. Geraadpleegd 28 mei 2009 via www.drentsarchief.nl.
- Zwuup, W.P. 2005a. Ontginningen in de voormalige gemeente Havelte. Onsen Spiker. 16; 3, 4-11.
- Zwuup, W.P. 2005b. Ontginningen II, in de voormalige gemeente Havelte. Onsen Spiker. 16; 4, 9-16.
- Zwuup, W.P. 2006a. Ontginningen III, in de voormalige gemeente Havelte. Het Uffelterzand. Onsen Spiker. 17; 1, 18-23.
- Zwuup, W.P. 2006b. Ontginningen IV, in de voormalige gemeente Havelte. Onsen Spiker. 17; 2, 10 en 15-18.
- Zwuup, W.P. 2006c. Het Brandeveen. Onsen Spiker. 17; 4, 10-12 en 17-18.

Met dank aan:

Diverse personen, die ons waardevolle archiefstukken, publicaties, bronnen en andere achtergrondinformatie over de geschiedenis van de bosgebieden leverden.